

Олена ДЕМ'ЯНОВА

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права та приватноправових дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Б. Хмельницького,
м. Хмельницький, Україна
ORCID ID: 0000-0003-4933-4610
naumed@ukr.net

Роман ГАХ

Студент 2 курсу магістратури,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Б. Хмельницького,
м. Хмельницький, Україна
ORCID ID: 0000-0002-6843-4230
roman07021997@gmail.com

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗКРИТТЯ ДОКАЗІВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Статтю присвячено дослідженню окремих аспектів правового регулювання розкриття доказів за цивільним процесуальним законодавством. З'ясовується чинне нормативне регулювання розкриття доказів та історія становлення цього інституту. Аргументується позитивний вплив інституту розкриття доказів на ефективність цивільного судочинства, розвиток змагальності, сприяння процесуальній співпраці та примиренню сторін, забезпечення усім учасникам справи завчасного отримання інформації.

Проводиться аналіз співвідношенню понять «докази» і «засоби доказування». Наголошується на тому, що застосування терміну «розкриття доказів» цілком можливе щодо засобів доказування, однак, виникають певні проблеми при застосуванні цього поняття до доказів у розумінні фактичних даних, інформації.

З'ясовується дія правил про розкриття щодо різних видів доказів. Підкреслюється, що речові докази також вимагають розкриття, однак визначені в законі правила не є придатними для цього. Пропонується ознайомлення з речовими доказами у місці їх знаходження. Пропонується також надання фотографій відповідних речових доказів одночасно з наданням копій інших доказів. Підкреслюється, що особливі складності стосуються розкриття таких засобів доказування як показання свідків. Доводиться, що розкриття засобів доказування має обмежитись лише повідомленням про намір використовувати такі засоби доказування. Разом з тим, слід передбачити в законодавстві право учасників справи опитати свідків, а також інших учасників справи за їх згодою.

Акцентується увага на тому, що окремі засоби доказування отримуються судом безпосередньо : витребуватись судом за клопотанням учасників справи, отримуватись як матеріали виконаного судового доручення, як висновок призначеної судом експертизи. Вказується на те, що доцільно зобов'язати суд негайно повідомити про їх отримання учасників справи, та надати можливість з ними ознайомитися. Також висловлюється критика використаного в законі терміну «завчасно» для регламентації строків розкриття доказів. Тому видається

доцільним встановити більш чітку межу, наприклад, не менше ніж за три дні до початку розгляду справи по суті. Окреслюються перспективи подальших досліджень розкриття доказів в цивільному судочинстві.

Ключові слова: цивільний процес; докази; засоби доказування; розкриття доказів; речові докази; показання свідків.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Основу цивільного судочинства складає доказування. Тому правила доказової діяльності постійно змінюються та удосконалюються, слідуючи за розвитком суспільних відносин. Не стало виключенням і оновлення цивільного процесуального законодавства в 2017 році, внаслідок якого Цивільний процесуальний кодекс викладено в новій редакції. Значна частина його новел стосується доказування. Зокрема, в законодавстві отримали закріплення правила, котрі регламентують окремі аспекти розкриття доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розкриття доказів, як правило, висвітлюється у роботах, присвячених доказуванню. У вітчизняних дослідженнях окремі елементи проблеми розкриття доказів висвітлюється в працях Г. П. Тимченка, О. П. Іванченко, Т. В. Рудої та інших авторів. Втім, досліджень, спрямованих безпосередньо на аналіз потенціалу розкриття доказів у вітчизняному цивільному судочинстві, немає. Отже, значна кількість питань, пов'язаних із розкриттям доказів, залишається недостатньо з'ясованою в науці цивільного процесуального права.

Тому **метою цієї статті** є дослідження окремих аспектів правового регулювання розкриття доказів за цивільним процесуальним законодавством.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зауважимо, що безпосередньо Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) не використовує поняття «розкриття доказів». Разом з тим, цивільне процесуальне законодавство містить окремі норми, які можуть бути кваліфіковані як спрямовані на регламентацію розкриття доказів. Так, у відповідності до ст. 83 ЦПК копії доказів (крім речових доказів), що подаються

до суду, задалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи [1].

Вчені вказують на позитив розкриття доказів. Так, Г. П. Тимченко підкреслює спрямованість інституту розкриття доказів на оптимізацію і підвищення ефективності доказової діяльності [2, с. 201].

М. А. Плюхіна зазначає, що інститут розкриття доказів володіє рядом переваг, серед яких основними є сприяння укладенню сторонами мирової угоди, забезпечення рівності сторін у змагальному цивільному судочинстві, а в підсумку – своєчасне і правильне вирішення справи [3, с. 91 - 92].

А. Я. Клейменов, досліджуючи змагальність в США, робить висновок про те, що процесуальні відносини між сторонами сприяють розвитку процесуальної змагальності, а відмова від процесуального співробітництва сторін створює ризик недосягнення мети правосуддя в цивільному судочинстві [4, с. 7]

Т. В. Руда вважає, що реалізація механізмів розкриття доказів у вітчизняному цивільному процесі спонукатиме сторони до ведення переговорів задля досягнення примирення, а якщо ж владнати спір мирно не вдасться – допоможе їм краще підготуватися до судового розгляду, правильно визначити предмет доказування, захистити себе від спонтанної появи нових доказів [5, с. 4].

Окремі автори приходять до висновку про те, що змагальний розгляд справи в суді першої інстанції може бути успішним тільки при наявності розкриття сторонами всіх істотних доказів [6].

Таким чином, не викликає сумнівів позитивний вплив інституту розкриття доказів на ефективність цивільного судочинства, розвиток змагальності, сприяння процесуальній співпраці та примиренню сторін. Крім того, зі свого боку зауважимо, що розкриття доказів забезпечує усім учасникам справи завчасне отримання інформації, що є передумовою для реалізації можливостей по її спростуванню. За умови завчасного розкриття доказів в судовому засіданні учасники судового розгляду зможуть обговорювати те, до чого вони в дійсності

готові. Також завчасне отримання інформації дає можливості по залученню кожною стороною фахівців, як в галузі права, так і інших. Сторони мають можливість почути думки різних юристів, ознайомитись з рішеннями судів, подібними не тільки за типом справи, але і за доказовою базою. Розкриття доказів безпосередньо спрямоване на забезпечення повноти встановлення обставин справи, прозорості судочинства та передбачуваності судового рішення, розуміння сторонами мотивів і підстав для прийняття судом того чи іншого рішення, що відповідає дії імперативу верховенства права. І, навпаки, відсутність механізмів розкриття доказів загрожує неповнотою судового пізнання, порушенням рівності сторін, деформацією дійсного змісту змагальності, зловживанням процесуальними правами.

Незважаючи на позитивні оцінки інституту розкриття доказів, слід зауважити, що досвід країн, в котрих традиційно використовується розкриття доказів, свідчить про те, що «побічним ефектом» цього процесу є збільшення вартості судочинства а також створення обтяжливих обов'язків для сторін. Наприклад, С. Л. Будилін, аналізуючи розкриття доказів у США та Англії, зазначає, що у зв'язку з необхідністю розкриття інформації значно зросли прямі судові витрати сторін [7, с. 57-58].

Істотне значення має також те, що розкриття доказів – інститут, традиційно не притаманний вітчизняній процесуальній системі. І хоча цей факт не свідчить про неможливість імплементації певних його положень, варто дослухатись тих авторів, котрі вказують на те, що розкриття доказів – це лише окрема частина цілісної правової системи, функціонування якої забезпечується не тільки безліччю елементів у вигляді правових норм і допоміжних засобів, що полегшують виконання нормативних вимог (зокрема, різноманітних офіційних форм судових документів, що спрощують здійснення процесуальних дій), але й певним рівнем правосвідомості, особливою кваліфікацією суддів і адвокатів. Відтворити положення, аналогічні, наприклад, англійським або американським правилам розкриття доказів, нескладно. Набагато складніше забезпечити їх погодженість із іншими традиційними підходами до регулювання

процесуальних відносин, а також їх ефективну дію, що сприяла б досягненню основних цілей правосуддя [8, с. 42].

Тому країни, традиційно належні до континентальної правової системи, котрі запроваджують механізми розкриття доказів, потерпають від низької їх ефективності. Наприклад, процесуалісти з Республіки Білорусь наголошують на тому, що механізм розкриття доказів не може повноцінно працювати, оскільки відсутні суворі наслідки його невиконання [9, с. 15], що зводить нанівець позитивний ефект відповідних норм [10, с. 46-50].

Таким чином, на тлі майже безспірної тези про необхідність реалізації ідеї розкриття доказів в цивільному судочинстві, все більш актуальними стають питання про те, якими саме мають бути правила розкриття доказів. Конкретна модель процедури розкриття доказів, здатна забезпечити досягнення поставлених перед цим інститутом завдань та уникнути створення нових проблем, має бути ефективною, раціональною та відповідною до традицій і загальних принципів вітчизняного цивільного процесу.

Звернемо увагу на те, що буквально розуміння терміну «розкриття доказів» вказує на те, що розкриттю підлягають безпосередньо докази. Однак, поняття «докази» є досить дискусійним. При цьому одним з актуальних і спірних питань є розуміння співвідношення понять «докази» і «засоби доказування».

Згідно ч. 1 ст. 76 ЦПК доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Категорію «засоби доказування» чинне законодавство не розкриває, хоча і перераховує їх види у ч. 2 ст. 57 ЦПК.

В науці висловлені різноманітні думки з цього приводу. Аналізуючи і підсумовуючи їх, Т. В. Сахнова резюмує, що склалось три основні концепції розуміння судового доказу:

- 1) доказ — це тільки фактичні дані;
- 2) це єдність фактичних даних (відомостей про факти) і засобів доказування;

3) фактичні дані (відомості про факти) і засоби доказування залежно від контексту можуть розумітися як докази (теорія подвійного розуміння судового доказу) [11, с. 363].

Не втручаючись у наукову дискусію із окресленого вище питання, яка триває давно та потужно, зауважимо на певні акценти проблеми в контексті розкриття доказів. Співвідношення понять «доказ» та «засіб доказування» відчуває вплив динаміки процесу доказування. У послідовному процесі доказування на певних етапах єдність доказу та засобу доказування є більшою, на інших – меншою. Або можна сказати, що на різних етапах доказування той чи інший аспект (фактичні дані чи засоби доказування) акцентує на собі більше уваги. Начальні етапи доказування – вказівка на докази, надання доказів, і в цьому ж ряду – розкриття доказів, безперечно стосуються засобів доказування і лише опосередковано – фактичних даних. Хоча фактичні дані і представляють собою першопричину, основу залучення того чи іншого засобу доказування в цивільну справу, на початкових етапах процесу доказування тільки презюмується, що дослідження певних засобів доказування дозволить встановити фактичні дані про обставини справи. Ця презумпція підтвердиться (або не підтвердиться) лише на більш пізніх етапах доказування.

«Розкриття доказів» цілком можливе щодо засобів доказування, однак, виникають певні проблеми при застосуванні цього поняття до доказів у розумінні фактичних даних, інформації. Встановити зазделегідь, яка інформація і про які обставини буде отримана в результаті дослідження певного засобу доказування в судовому засіданні, можна тільки приблизно. Найбільш непередбачуваними є показання свідків та пояснення осіб, які беруть участь у справі. З речовими доказами та документами простіше, однак, і тут можливі розбіжності в інформації, отриманій в ході попереднього ознайомлення учасника справи із певним засобом доказування, і інформації, котра буде встановлена в результаті дослідження документу чи речового доказу в судовому засіданні. З огляду на викладене ми вважаємо, що процедура розкриття доказів фактично стосується розкриття засобів доказування. В

даному випадку поняття «доказ» слід розуміти як «засіб доказування». Тому використання термін «розкриття доказів» містить в собі значну частку умовності і спрощення та відбувається з огляду на наукову традицію, що вже склалася.

В науковій літературі досліджуються дії, що складають зміст розкриття доказів. У цьому аспекті ми приймемо до уваги позицію Г. П. Тимченка, який наголошує, що розкриття доказів складається з двох етапів: повідомлення про докази (вони можуть бути в наявності або отримані в результаті їх подальшого витребування) і надання можливості ознайомитися з їх змістом [1, с. 202]. Таким чином, першим етапом розкриття доказів має бути декларування особою, яка бере участь у справі, наміру надати суду певні засоби доказування. Однак, чинне законодавство не зосереджується на першому етапі, регламентуючи одразу обов'язок завчасного надання (надсилання) копій доказів.

Доречно зупинитися на проблемних питаннях розкриття щодо різних засобів доказування. Правила, сформульовані у ст. 83 ЦПК, за своїм змістом можуть бути застосовані до письмових доказів. Для інших засобів доказування виникають певні застереження.

Так, у ч. ст. 83 ЦПК безпосередньо обумовлено те, що норма про надсилання копій доказів не поширюється на речові докази. На нашу думку, у справах, в яких використовуються речові докази, останні мають важливе значення. Їх дослідження без попереднього ознайомлення з ними учасників справи поставить останніх в менш сприятливе становище, а отже порушить справедливість судового розгляду. Інша річ, що речові докази не можуть підлягати розкриттю за обраною законодавцем схемою – шляхом надання (надсилання) копії.

Тому видається, що речові докази також вимагають розкриття, однак визначені в законі правила не є придатними для цього. Вважаємо, що ознайомлення з речовими доказами, як правило, можливе у місці їх знаходження. Тому в даному випадку слід вести мову про надання учасникам

справи можливості ознайомитись із речовими доказами на місці. Представляється, що одночасно із надісланням копій доказів учасник справи має зробити повідомлення про намір використовувати такі речові докази та вказати час та місце, в якому можна ознайомитись із ними. При цьому час має бути достатнім та визначеним з урахуванням необхідності забезпечення реалізації права на ознайомлення усіх учасників справи. Разом з тим, доцільним є надання фотографій відповідних речових доказів одночасно з наданням копій інших доказів. У значній кількості випадків надання фотографій зніме актуальність питання про реальне ознайомлення з речовим доказом.

Також особливі складності стосуються розкриття таких засобів доказування як показання свідків. В науковій літературі зазначається, що обмеження розкриття лише письмовими доказами є невиправданим, оскільки тільки у випадку доведення до осіб, які беруть участь у справі, змісту усіх засобів доказування, інститут розкриття доказів буде відповідати цілям, для досягнення яких він сформований [12, с. 40 - 41]. Втім, на нашу думку, з огляду на специфіку особистих доказів, в даному випадку розкриття має бути обмеженим. Важко уявити собі засоби, котрі б забезпечили повну ідентичність усіх виступів, відповідей на різноманітні запитання, поставлені різними особами в річний час та в різній обстановці. Використання письмових пояснень, навіть попереднього допиту, що практикується, наприклад, в США, не гарантує розкриття саме тієї інформації, тих фактичних даних, котрі будуть отримані в суді.

Окремі засоби доказування отримуються судом безпосередньо, не потрапляючи попередньо до рук будь-кого з учасників справи. Докази можуть витребуватись судом за клопотанням учасників справи, отримуватись як матеріали виконаного судового доручення, як висновок призначеної судом експертизи. У таких випадках учасник справи лише ініціює дослідження засобу доказування, однак, після його ініціативи процес отримання і долучення до справи доказу вже знаходиться під контролем суду. Ці засоби доказування також мають бути розкриті учасникам справи, однак, з огляду на те, що особа,

котра ініціювала отримання відповідного доказу, не має над ним фактичного контролю, покладення на неї обов'язку надати можливість ознайомитися з ним для інших осіб не є логічним.

Встановлюючи строки розкриття доказів, законодавець використовує термін «завчасно». На нашу думку, це занадто розмитий і неконкретний строк. Не виключена ситуація, в якій важливі докази будуть надаватися за кілька хвилин до судового засідання, що унеможливить підготовку до їх дослідження, але формально буде виконанням обов'язку розкриття доказів.

У процесуальній літературі досліджуються особливості використання законодавцем при встановленні процесуальних строків такої категорії як «завчасно». При цьому акцентується увага не тому, що вона застосовується виключно до відносин, пов'язаних з інформуванням учасників цивільного процесу про час та місце процесуальних дій [13, с. 27-28]. Очевидно, що з викладенням ЦПК в новій редакції сфера застосування досліджуваного терміну в законодавстві розширилась. Тому не можна погодитись із думкою про те, що ймовірність оскарження відповідних дій особами, повідомленими з так званим «запізненням» є малоімовірною, що і спричиняє відсутність особливої уваги в літературі [13, с. 27]. На нашу думку, позначення процесуального строку розкриття доказів через категорію «завчасно» спонукає до детального з'ясування її змісту. Вбачається, що використання настільки невизначених понять в сфері суворих правил доказової діяльності взагалі є невиправданим.

Згідно ч. 8 ст. 83 ЦПК докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї. Судова практика застосовує відповідні норми, в тому числі і в частині застосування санкцій за невиконання обов'язку розкриття доказів. Можна навести наступний приклад. Так, в рішенні Деснянського районного суду м. Чернігова від 6 червня 2018 року серед іншого вказано наступне. «В судовому засіданні представник позивача просив приєднати як докази копії Довідки про доходи, довідку про реєстрацію як безробітної, відомості з

державного реєстру фізичних осіб платників податків про суми виплачених доходів та утриманих податків, індивідуальні відомості про застраховану особу. Суд вказані докази до уваги не бере, оскільки вони подані з порушенням ч. 3, 9 ст. 83 ЦПК України, а саме з порушенням строку подання та їх копії позивачу заздалегідь не надані [14].»

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи викладене вище, ми приходимо до наступних висновків. Розкриття доказів – важливий елемент сучасного доказового права в умовах змагального процесу. Попереднє розкриття доказів не тільки забезпечує рівність сторін спору та своєчасність судового розгляду, але і сприяє добровільному врегулюванню спору. Оновлене законодавство запроваджує певні елементи розкриття доказів, однак, ці правила не можна вважати досконалыми. Так, зокрема, термін «розкриття засобів доказування» більше відповідає сутності цього явища, ніж поняття «розкриття доказів. Розкриття речових доказів та показань свідків не врегульоване чинним ЦПК. Крім того, законодавцем недостатньо чітко встановлено строки розкриття доказів, що залишає можливість для зловживань. Вказані проблеми потребують вирішення, для чого потрібні подальші наукові дослідження.

Список використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.11.2019).
2. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук. К. 2012. 422 с.
3. Плехина М. А. Процессуальные средства обеспечения эффективности судопроизводства по гражданским делам : дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург. 2002. 247 с.
4. Клейменов А. Я. Состязательность в гражданском судопроизводстве Соединенных Штатов Америки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М. 2011. 30 с.
5. Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К. 2012. 21 с.
6. Бевзенко Р. С., Малешин Д. Я., Бочарова Н. С., Решетникова И. В. Сближение романо-германской и англосаксонской процессуальных систем. Вестник ВАСРФ. 2009. Август. С. 58-79. http://www.vestnik.ru/content.php?bc_tovar_id=49 (дата звернення: 25.11.2019).

7. Будылин С. Л. Рентгеновский луч права : раскрытие доказательств в России и за рубежом / Вестник ВАСРФ. 2014. № 7. С. 56 – 97.
8. Елисеев Н. Г. Раскрытие доказательств. Закон. 2014. № 10. С. 38 – 44.
9. Павлюченко А. А., Мельникова Е. И. Порядок раскрытия доказательств: плюсы и минусы изменений. Промышленно-торговое право. 2015. № 2. С. 12 – 15.
10. Скобелев В. П. Гражданское процессуальное законодательство Республики Беларусь: еще раз о новеллах. Юстиция Беларуси. 2012. № 12. С. 46–50.
11. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса : теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер. 2008. 767 с.
12. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. ... д-ра юрид. наук. М. 2006. 397 с.
13. Братель О.Г. Процесуальні юридичні факти цивільного судочинства в контексті тлумачення оціночних темпоральних категорій. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Том 1. № 1. С. 24-28.
14. Рішення Деснянського районного суду м. Чернігова від 6 червня 2018 року. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74501432> (дата звернення: 15.11.2019).

Demianova O, Hakh R. Selected aspects of the legal regulation of disclosure of evidence under civil procedure law

The article is devoted to the study of certain aspects of the legal regulation of disclosure of evidence under civil procedure legislation. The current regulatory regulation of the disclosure of evidence and the history of the formation of this institution are being determined. The positive impact of the institution of disclosure of evidence on the effectiveness of civil proceedings, the development of adversarial proceedings, the promotion of procedural cooperation and reconciliation between the parties, and the provision of advance information to all participants in the case is argued.

The relationship between "evidence" and "means of proof" is analysed. It is noted that the use of the term "disclosure of evidence" is entirely possible with respect to the means of evidence, but there are some problems in applying this concept to evidence in the understanding of factual data, information.

The rules on disclosure regarding different types of evidence are found to be in effect. It is stressed that physical evidence also requires disclosure, but the rules defined in the law are not suitable for this purpose. It is also proposed to provide photographs of relevant physical evidence at the same time as providing copies of other evidence. It is stressed that special difficulties relate to the disclosure of such means of proof as testimony. It is proven that disclosure of the evidence should be limited to reports of intent to use such evidence. At the same time, the law should provide for the right of the parties to the case to interview witnesses as well as other parties to the case with their consent. It is emphasized that certain means of proof are obtained directly by the court: to request the court at the request of the participants of the case, to be obtained as materials of the executed court order, as the conclusion of the expert examination appointed by the court.

It is stated that it is advisable to oblige the court to immediately inform the participants of the case of their receipt and to provide an opportunity to familiarize themselves with them. There is also criticism of the term "advance" used in the law to regulate the timing of disclosure of evidence. It therefore seems appropriate to establish a clearer limit, for example, not less than three days before the commencement of the proceedings on the merits. Prospects for further research into the disclosure of evidence in civil proceedings are outlined.

Keywords: civil process; proofs; Means of proof; Disclosure of evidence; Physical evidence; Testimony.

References

1. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Code of civil procedure of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> [in Ukrainian] (date of request: 15.11.2019).
2. Tymchenko, H. P. (2012) Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii i praktyky [Principles of Civil and Administrative Procedure in Ukraine: Problems of Theory and Practice]. PhD Thesis. 2012. P. 422. [in Ukrainian]
3. Plyuhina, M. A. (2002) Protssesualnyie sredstva obespecheniya effektivnosti sudoproizvodstva po grazhdanskim delam [Procedural means of ensuring the effectiveness of civil proceedings]. PhD Thesis. Ekaterinburg. P. 347. [in Russian]
4. Kleymenov, A. Ya. (2002) Sostyazatelnost v grazhdanskom sudoproizvodstve Soedinennykh Shtatov Ameriki [Competition in United States civil proceedings]. Extended abstract of candidate's thesis. M. P. 30. [in Russian]
5. Ruda, T. V. (2012) Dokazy i dokazuvannia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy i SShA: porivnialno-pravovyi analiz [Evidence and additional information in the civil proceedings of Ukraine and the United States: comparative-legal analysis]. Extended abstract of candidate's thesis. M. P. 21. [in Ukrainian]
6. Bevzenko, R. S., Maleshin, D. Ya., Bocharova, N. S., Reshetnikova, I. V. (2009) Sblizhenie romano-germanskoj i anglosaksonskoj protsessualnykh sistem [Convergence of Romano-German and Anglo-Saxon procedural systems]. Vestnik VASRF. Avgust. P. 58-79. www.vestnik.ru/content.php?bc_tovar_id=49 [in Russian] (date of request: 15.11.2019).
7. Budyilin, S. L. (2014) Rentgenovskiy luch prava : raskrytie dokazatelstv v Rossii i za rubezhom [X-ray beam of law: disclosure of evidence in Russia and abroad] Vestnik Vyisshogo arbitrazhnogo suda Rossiyskoy Federatsii. 7. P. 56 – 97. [in Russian]
8. Eliseev, N. G. (2014) Raskrytie dokazatelstv [Disclosure of evidence]. Zakon. 10. P. 38 – 44. [in Russian]
9. Pavlyuchenko, A. A., Melnikova, E. I. (2015) Poryadok raskryitiya dokazatelstv: plyusy i minusy izmeneniya [Order of disclosure of evidence: advantages and disadvantages of changes]. Promyishlenno-torgovoe pravo. 2. P. 12 – 15. [in Russian]
10. Skobelev, V. P. (2012) Grazhdanskoe protsessualnoe zakonodatelstvo Respubliki Belarus: esche raz o novellakh [Civil procedure legislation of the Republic of Belarus: once again about novella]. Yustitsiya Belarusi. 12. P. 46-50. [in Russian]
11. Sahnova, T. V. (2008) Kurs grazhdanskogo protsessa : teoreticheskie nachala i osnovnyie instituty [Course of civil process: theoretical beginnings and basic institutions]. M. : Volters Kluver. P.767. [in Russian]
12. Baulin, O. V. (2006) Bremya dokazyvaniya pri razbiratelstve grazhdanskih del [Burden of proof in civil cases]. PhD Thesis. M. P. 397. [in Ukrainian]
13. Bratel, O.H. (2017) Protsesualni yurydychni fakty tsyvilnoho sudochynstva v konteksti tлумachennia otsinnochnykh temporalnykh katehorii [Procedural legal facts of civil proceedings in the context of interpretation of estimated temporal categories]. Aktualni problemy vitchyznianoj yurysprudentsii. Tom 1. 1. P. 24-28. [in Ukrainian]
14. Rishennia Desnianskoho raionnoho sudu m. Chernihova vid 6 chervnia 2018 roku. [in Ukrainian] <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74501432> (date of request: 15.11.2019).